

Stevan Mačković, arhivski savetnik

stevan.mackovic@suarhiv.co.rs

Istorijski arhiv Subotica, 24 000 Subotica, Trg slobode 1/3

Holokaust – edukacija o prošlosti, kao uslov boljoj budućnosti na primeru Subotice

(O izvorima koji svedoče o žrtvama holokausta sa ovog područja)

Apstrakt: Rad pokušava prikazati i sumirati stanje u Subotici u oblasti edukacije o holokaustu, ali paralelno sa tim i presek izvora, literature i arhivske građe koja govori o žrtvama holokausta Jevreja u Subotici. Time se pokazuje primer kako je njihovo prikupljanje, pronalaženje, sistematizacija, obrada i publikovanje, koje nije nikada u potpunosti okončano i završeno, usko povezano sa načinima i mogućnostima edukacije o toj temi.

Ključne reči: holokaust subotičkih Jevreja, izvori, arhivska građa, edukacija o stradanjima.

Uvod

Pojam holokausta će se u ovom radu upotrebljavati u svom užem smislu kao oznaka od strane države organizovanog, sistematskog uništavanja i genocida nad različitim etničkim, verskim i političkim grupama ljudi tokom Drugog svetskog rata od strane nacističke Nemačke i njenih saveznika, a u prvom redu Jevreja. Tako je i subotička jevrejska zajednica, koja je između dva svetska rata činila 3-4% od ukupnog stanovništva, podnela najveće žrtve u tom periodu.

Prvi i najvažniji preduslov da bi se prišlo edukaciji o bilo kojoj temi iz prošlosti, pa tako i holokaustu, jeste da o njoj postoje odgovarajući izvori koji svedoče o tim događanjima i procesima. Oni su sami po sebi vrlo raznorodni, mogu biti u obliku artefakata, predmeta, zabeleženih iskaza, istoriografske i druge literature, arhivske građe. Samo na osnovu njih može

se doći do validnih i verodostojnih historiografskih obrada, kao i obrada u drugim naučnim disciplinama, koje služe kao osnova za sve edukativne funkcije.

Prikazati i sumirati stanje u Subotici u oblasti edukacije o holokaustu, ali paralelno sa tim i presek izvora, literature i arhivske građe koja govori o žrtvama holokausta Jevreja u Subotici, može biti primer kako je njihovo prikupljanje, pronalaženje, sistematizacija i publikovanje, koje nije nikada u potpunosti okončano i završeno, usko povezano sa načinima i mogućnostima edukacije o toj temi.

Stanje u Subotici 1941–1945–2013.

Tok uništavanja Jevreja, može se na ovim prostorima podeliti u dve faze.¹ Prva traje od ulaska mađarskih trupa aprila 1941. i uspostave njihovog sistema vlasti do marta 1944. godine, kada Nemačka okupira Mađarsku. Mere protiv Jevreja u prvom periodu imaju karakter sporadičnog uništavanja dok je za drugi karakteristika masovnost. Postoje i shvatanja da „mađarski okupator je svim ovim merama protiv Jevreja ispoljio krajnju brutalnost, ali to još uvek nije bilo masovno fizičko uništavanje – holokaust. Ono je usledilo kada su Nemci krajem marta okupirali mađarsku.”² Smatramo da se u svetlu današnje upotrebe i definisanja holokausta on proteže i na prvi period.

U prvoj fazi, pored izricanja osuđujućih smrtnih i vremenskih presuda, interniranja, mobilizacije u radne jedinice i drugih mera okupatori su prema Jevrejima primenjivali i prinudni rad koji je za cilj imao njihovo fizičko iscrpljivanje odnosno uništenje. Tri su lokacijske celine gde se obavljao: na okupiranom području Sovjetskog Saveza, na području matične Mađarske i u borskim rudnicima.

U drugoj fazi započela je operacija čišćenja države od Jevreja. Svi registrovani Jevreji su masovno zatvarani te deportovani. Vršena je selekcija kada je reč o transportu i određivani su prioriteta. Oni koji su smatrani opasnima odmah su isporučivani u koncentracione logore, fabrike smrti, dok su drugi smeštani u za to određena naselja odakle su kasnije premeštani.

¹ Dušan Jelić, *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*, Zbornik 5, Jevrejski istorijski muzej – Beograd, Beograd 1987, str. 154-177.

² Isto, str. 55.

Nakon rata u Suboticu se vraća oko 1200 preživelih Jevreja.³ Najveći broj repatrira od 1948. u Izrael. Danas jevrejska verska opština broji oko 300 duša.

Literatura

Već nakon završetka rata Jevrejska veroispovedna opština u Subotici izdala je 1948. godine knjižicu *Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije*. U njoj su poimence nevedene žrtve fašizma, njihovo zanimanje, godine starosti, mesto stradanja.

Drugo kapitalno delo iz oblasti viktinologije je knjiga autora Mirka Grlice, dr Antala Hegediša, Milana Dubajića, Lazara Merkovića, *Imenik žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine*, Subotica 2000, str. 432. Žrtve holokausta u njoj nisu posebno izdvajane, nego su se našle u dugom abecednom poretku. Tek se po oznakama da je reč o Jevrejima i mestu njihovog stradanja: *Jasenovac, Aušvic, Bergen-Belsen...* ili načinu stradanja: *na prinudnom radu od posledica mučenja...* zaključuje da je reč o žrtvama holokausta.

Imenik je bio pokušaj da se personalizuje, individualizuje svako poginulo lice sa subotičke teritorije u ratnom vohoru 1941–1945. godine, čineći pokušaj otklona ka što potpunijem i objektivnijem shvatanju istorije tog ratnog perioda. Neki od postulata takvih težnji su bili da smeju postojati nedodirljive praznine u okviru teme, te da sadašnja pokolenja ne mogu snositi odgovornost za postupke predašnjih generacija. Nastala je uz korišćenje arhivskih ali i drugih istorijskih izvora, od kojih su mnogi tek tada prvi put bili upotrebljeni i valorizovani. Time, a i predmetom obrade, pružila se mogućnost celovitog i argumentovanog sagledavanja svih stradalih, na način koji do tada nije bio elaboriran. Činjenica da je to bio pionirski poduhvat, u lokalnim okvirima, dovoljno govori sama za sebe, o nedostatku motiva u predašnjem periodu, da se takva istraživanja vrše; o mestu i načinu na koji je tretirana viktinologija, mlada interdisciplinarna društvena nauka, ali još više i o tadašnjem stanju u istorijskoj nauci na ovim prostorima.

Imenik se samim svojim oblikom ali i suštinom približava istoriografskoj vrsti – publikovane istorijske građe. Nakon kratkog uvoda, gradonačelnikovog i od strane pisaca, dolazi spisak imena, uz koji se navodi izvor podataka. Ta vrsta podataka treba da čini temelj za dalje

³ *Imenik subotičkih Jevreja žrtava fašističke okupacije*, Jevrejska veroispovedna opština u Subotici, Subotica 1948.

obrade, analize i sinteze. On ne ocenjuje, ne vrednuje, ne osuđuje ili rehabilitira, on samo po prvi put pruža uvid u činjenice ko je sve od subotičana poginuo za vreme rata.

Autori su odabrali da u radu teže identifikaciji, imenom i prezimenom svakog poginulog, da pruže osnovne lične podatke o njemu, kao i nacionalnost, te o mestu i načinu stradanja. Zapaža se da taj zadnji element – način stradanja, suštinski za svaku dalju ocenu, oni navode samo sporadično, i to većinom kod imena lica koja su stradala kao borci partizanskog pokreta, fašističkog terora ili u bombardovanjima.

U knjizi su sva imena svrstana abecedno, bez ikakvog razvrstavanja. Uzevši u obzir da je reč o matematički velikom broju, može da čudi što autori nisu pristupili statističkoj obradi. Takav materijal prosto mami da se iskaže i sumira u nekoliko kategorija, kao primarno – podeli po osnovnoj crti razdavajanja – pripadnosti antifašističkom pokretu ili suprotnom taboru, koja je u to vreme značila možda upravo život ili smrt, zatim da li je reč o civilima ili vojnicima, socijalnoj, polnoj, dobnoj, nacionalnoj strukturi, po mestu i načinu stradanja, itd. Takvim podacima bi *Imenik* samo dobio na preglednosti, ne narušavajući metodološki postavljene ciljeve. Tako i za žrtve holokausta ovaj popis ostaje dragoceni izvor za dalju obradu.

Samo obelodanjivanje 7032 imena, koliko se nalazi u spisku, razbija iluzije da je Subotica, udaljena od najžešćih ratnih operacija, bila i pošteđena plaćanja ogromnog danka u ljudskim životima. Kao i u svim modernim ratovima, civili su bili ti koji su snosili najteže posledice. Subotička jevrejska populacija je bila desetkovana. Deo tih imena, naših nekadašnjih sugrađana po prvi put je izronio iz tame zaborava, iz porodničnih okvira.

Arhivska građa

Dve su grupe arhivske građe koje spadaju u tretiranu kategoriju. Jedna koja je nastajala u vreme rata i druga koja je hronološki datirana nakon završetka rata. U subotičkom arhivu iz prve kategorije najznačajnija je samo građa opšte gradske upravne vlasti F. 60 Gradsko načelstvo slobodnog kraljevskog grada Subotica (Szabadka szabad kírályi város polgármesteri hivatal (1941–1944)).⁴

⁴ Na sajtu arhiva <http://www.suarhiv.co.rs/> nalazi se popis fondova kao i pdf varijanta prve sveska Vodiča kroz arhivsku građu.

U drugoj grupi koja je masovnija su fondovi: F. 068 Gradski narodni odbor – Subotica (1944–1955), F. 69 Gradska komisija za ratnu štetu (1945–1946), F. 070 Okružni narodni odbor – Subotica (1945–1946), F. 71 Sreska komisija za ratnu štetu (1945–1946), F. 166 Komanda mesta – Subotica (1944–1945), F. 168 Komanda subotičkog područja – Subotica (1944–1945), F. 176 Zbirka Radničkog i narodnoslobodilačkog pokreta 1903–1989, F. 277 Sreski sud – Subotica (1941–1944), F. 278 Sreski sud – Subotica (1945–1959), F. 385 Komisija za ratnu štetu sreza i grada – Subotica (1946–1947) i F. 478 Zbirka državnih matičnih knjiga, Iskazi o smrtnim slučajevima (1945–1978).

Za podatke o događanjima u vreme holokausta značajan je fond F. 60 ali pošto je još uvek u postupku sređivanja, njegov pun doprinos naporima istraživača, tek treba očekivati. O žrtvama, pa i žrtvama holokausta, postoji malo šira osnova za istraživanja u gore navedenim fondovima i zbirkama.

Istraživanja

Polje istraživanja holokausta dugo već nije bilo u žiži u našem Arhivu. Ipak, u 2009. godini pojavile su se dve istraživačice iz Mađarske⁵ i jedna iz Izraela⁶ koje su imale upravo temu traganja za građom o stradanju subotičkih Jevreja, odnosno onom koja bi dopunila podatke o njihovom postojanju i delovanju u ratnom i poratnom periodu. Pronađena građa je prema njihovim potrebama snimana, digitalizovana. Načinjeno je preko 40 000 snimaka.

Novi iskoraci

U zadnjem periodu u Srbiji je u području viktimologije načinjeno nekoliko iskoraka. Tako je formirana Državna komisija za tajne grobnice kao i međudržavna mađarsko–srpska mešovita komisija, koje su zapčele i objedinile svoj rad. Zahvaljujući tome, u protekle dve i po godine došlo je do takvog napretka u popisivanju žrtava, odnosno njihovoj identifikaciji, kakav još nije do sada zabeležen, mada je i ranije bilo istraživanja i delimičnih podataka. Komisija za tajne grobnice ustanovila je i u svetskim razmerama jedinstven vebsajt. Na internet adresi www.komisija1944.mpravde.gov.rs, moguće je naći Otvorenu knjigu žrtava. Nakon dvoipogodišnjeg istraživačkog rada komisije su uspele da identifikuju imena četrdeset hiljada

⁵ Reč je o dr Judit Molnar i dr Judit Pihurik sa segedinskog Univerziteta.

⁶ To je bila dr Kinga Frojmovič, direktorica mađarske sekcije jerusalemskog muzeja Jad Vašem.

žrtava, i ovi se podaci (ime žrtve, zanimanje, vreme rođenja i smrti i okolnosti potonjeg, odnosno mesto) već mogu pronaći na veb sajtu, ali još oko 80 hiljada žrtava postoji u bazi podataka, koja će takođe biti postavljena na sajt, ali pre toga se proverava svako pojedino ime i svaki podatak. Otvorena knjiga žrtava funkcioniše zahvaljući posebnom softveru koji omogućuje da se žrtve pretražuju prema naseljima.

Doprinos upotpunjavanju podataka o žrtvama holokausta biće radom ovih dvaju komisija sigurno nesumnjiv.

Edukacija

U svakom društvu, pa i u našoj sredini egzistira nekoliko nivoa istorijske svesti. Od one koja se oblikuje i razvija u porodičnom okruženju, zatim preko uticaja školskog sistema, masovnih medija, pripadnosti određenoj grupi, nacionalnoj, političkoj, socijalnoj; one koje se oblikuju uticajima „popularne“ historiografije do – naučne historiografije, koja bi trebalo da predstavlja njen najviši, najobjektivniji i najracionalniji stepen. Manipulacije kolektivnom istorijskom svešću, na svim tim nivoima, pratile su naše društvo u dugom periodu. Često je izvlačeno iz arsenala istorije samo ono što može biti instrumentalizovano kao oruđe u dnevno političke, partijske, nacionalne svrhe. Takvim pokušajima naknadnog oblikovanja davno završenih događaja samo se osiromašivala i degradirala puna percepcija prošlosti. U dosadašnjem periodu bilo je nekoliko pokušaja da se osvetli taj tragični bilans ratnih sukoba i popišu subotičke žrtve, pa i žrtve holokausta. Mada je na tom planu rađeno dosta, mi npr. u ovom trenutku još ipak nemamo precizne podatke o ukupnom broju stradalih subotičkih Jevreja. Jasno je da su oni kao kolektivitet podneli najveći deo stradanja od strane faktora koji su hteli da ih unište i izbrišu.

Sećanja na holokaust najdublje preživljavaju sami potomci i rođaci stradalih. Šira javnost se podseća na holokaust na nekoliko načina. Obeležava se *Međunarodni dan sećanja na holokaust* – 27. januar, kao godišnjica početka deportacije subotičkih Jevreja – 16. juna. Tom prilikom se u dvorištu Sinagoge održava komemoracija a nakon toga polažu venci na spomenik stradalih kod nekadašnjeg geta. Mediji redovno, ali skromno proprate ta događanja. Mlađe generacije kroz nastavu istorije dobijaju osnovne informacije o Drugom svetskom ratu, ali vrlo šturo o samome holokaustu. Samo retki nastavnici praktikuju da se posvete produbljanju

njihovog poznavanja zavičajne istorije, ili upravo detalja vezanih za subotičku jevrejsku populaciju i njihovo masovno uništavanje. U Pokrajini Vojvodini je pre osam godina pokrenut projekat negovanja multikulturalizma – Živeti zajedno. Kroz nekoliko segmenata, izložbe, sportska takmičenja, kviz znanja učenika srednjih škola iz istorije nacionalnih zajednica, koji se emituje na pokrajinskoj televiziji, pokušava se snažiti svest o zajedničkoj prošlosti i potrebi tolerancije i suživota. U tom cilju se štampa i posebna publikacija. U njoj o holokaustu stoji samo ovo: *Tokom Drugog svetskog rata stradalo je stanovništvo svih nacionalnosti. Okupacione i kvislinške snage izvršile su masovna ubistva i zlostavljanja stanovništva srpskog, jevrejskog i romskog porekla. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine u Dunavskoj banovini živelo je 18.518 Jevreja ili 0,77%. Stradalo ih je 15.343, a preostali Jevreji iz Vojvodine uglavnom su napustili zemlju i preselili se u Izrael. Kroz istoriju često se dešavalo da su Romi bili proganjani ili teško kažnjavani zbog svog načina života, ali najveća tragedija desila se tokom Drugog svetskog rata, kada je nacistički režim odlučio da, zajedno sa Jevrejima, potpuno istrebi Rome. Oni su bili izloženi okrutnim pokusima nacističkih lekara. O ostvarivanju ovog plana zna se manje nego o holokaustu, ali nova istraživanja donose sve više rezultata.*⁷ Ako u jednoj takvoj publikaciji specijalne namene negovanja tolerancije i multikulturalizma, ne nalazi drugačiji opis, možda se može lakše shvatiti koliko se slabo i malo deca kroz redovnu nastavu upoznaju sa značenjem holokausta. A u njoj, kao da veo magle sa nedavnih tragičnih istorijskih zbivanja ratova i raspada Jugoslavije, prekriva ona udaljenija zbivanja, poput holokausta, i ne dozvoljava da se ona prikažu i shvate, a time i dobije prilika za saosećenja sa ogromnim patnjama tog naroda.

Subotički Jevreji, iako malobrojni, činili su od druge polovine XIX veka, do tragičnih zbivanja 1944/45. snažnu okosnicu modernizacije, napretka i izgradnje grada, kako u privredi i industriji, tako i arhitekturi, umetnosti i drugim oblastima društvenog života. Njihov trajni nestanak ostavio je samo sećanja na postignuća koja su ostvarili. Upravo zbog toga neophodno bi bilo i dalje raditi na informiranju, objašnjavanju, edukaciji o značaju jevrejske populacije za Suboticu ali i razlozima njihovog sistematskog uništavanja u ratnom vohoru.

Samo na taj način možemo očekivati da se neće dešavati i ponavljati slučajevi, poput toga da se u zadnje tri godine vandalskim nasrtajima dva puta uništavaju nadgrobni spomenici na

⁷ http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf / (sa sajta skinuto 10.07.2013).

jevrejskom groblju. Uništavanja, patnji, stradanja, pobijenih, i na ovim prostorima bilo je dosta. Spirala zla treba da se zaustavi.

Zaključak

Ni nakon sedam decenija od holokausta, opominjuća snaga njegovog primera ne bleđi. Upravo zbog toga – edukacija o tome je neophodna i danas. Na mnoštvu lokalnih, mikrosredina poput subotičke, pokazuje se kako produbljivanje poznavanja izvora o holokaustu, njihovo prikupljanje, pronalaženje, sistematizacija, obrada i publikovanje, nije nikada u potpunosti okončano i završeno, a ono je usko povezano sa načinima i mogućnostima edukacije o toj temi.

Holocaust – Education about the past from activities in Subotica as an example, as a condition for a better future

(About the sources that testify to the victims of Holocaust from this region)

Summary: The paper presents and summarizes the situation in Subotica regarding the education about the Holocaust, along with an analysis of the sources, literature and archival material in reference to the victims of holocaust among the Jews in Subotica. The purpose of the paper is to show an example of how the finding, gathering, systematization, processing and publishing of such sources and materials, which are never finite, is closely connected to various means and ways of education about the topic at hand.

Key words: Holocaust of Jews from Subotica, sources, archival material, education about the suffering.

